

نقد ساختار گرایانه فرم و عملکرد بنای تاریخی قلعه فلک الافلاک خرم آباد

زینب سادات ساعدی^۱، سمیه سعیدی^۲، ارزو ختار^۳

۱- دانشجوی ترم چهارم معماری دانشگاه فنی حرفه ای ایلام mail:saedizeynab6@gmail.com

۲- دانشجوی ترم چهارم معماری دانشگاه فنی حرفه ای ایلام email:parisa00.saeedi0@gmail.com

۳- مدرس دانشگاه فنی و حرفه ای دختران ایلام (email: Arezoo.khatar@gmail.com)

چکیده

قلعه فلک الافلاک بر بلندای تپه ای باستانی و طبیعی، در مرکز شهر خرم آباد واقع شده است. این اثر ارزشمند دارای هشت برج دو حیاط مستطیل شکل می باشد ارتفاع بلندترین دیوار تا سطح تپه ۲۲/۵ متر و مساحت کلی آن ۵۳۰۰ متر مربع است. ورودی آن در جبهه شمالی و در برج جنوب غربی ساخته شده است که عرض آن، پلان بنا به صورت هشت ضلعی نامنظم است. ۱۰/۲ و ارتفاع آن ۳ متر است در ساخت این بنا از مصالحی چون خشت، آجر (قرمز و بزرگ)، سنگ و ملات استفاده شده است. از نکات قابل تامل در این بنای سترگ وجود چاه قلعه به عمق ۴۲ متر در حیاط اول و گریزگاه اضطراری در حیاط دوم می توان اشاره نمود. از زمان برپایی بنا در عهد ساسانی تا دوره های متاخر الحاقاتی به آن اضافه شده است (به خصوص دوره صفوی و قاجاری) این اثر همان دژ معروف شاپورخواست می باشد که در تاریخ ذکر شده است. به لحاظ موقعیت استراتژیکی خود در قرن ۵۴ ق. به عنوان مقر حکومت آل حسنویه و گنجهوراین سلسله در زمان آل بویه در آمد. از قرن ششم هجری پس از ساخته شدن شهر جدید خرم آباد این قلعه نیز بنام خرم آباد معروف شد. احتمالاً نام فلک الافلاک در دوره قاجار بر آن اطلاق شده است. از بدو شکل گیری این بنای عظیم و دیدنی تا به حال دارای کاربریهای سیاسی، نظامی، خزانه سلطنتی، مقر حکومتی، پادگان نظامی، زندان سیاسی داشته است. اکنون نیز به عنوان موزه باستانشناسی، مردم شناسی و آزمایشگاه مرمت اشیاء و چاپخانه سنتی از آن استفاده میشود. این بنای کم نظیر مربوط به دوره ساسانی و به شماره ۸۸۳ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.

کلمات کلیدی: نقد ساختار گرایانه، فرم و عملکرد بنا، عملکرد بنای تاریخی، قلعه فلک الافلاک، خرم آباد

مقدمه

قلعه فلک الافلاک یا دژ شاپورخواست یکی از آثار کم نظیر و با شکوه کشور ما ایران است. این بنای کهن که بر فراز تپه ای باستانی، در کنار چشمه ای پر خروش و در مرکز شهر کنونی خرم آباد قرار گرفته، همچون دیگر آثار تاریخی سرگذشت پر فراز و نشیبی را پشت سر گذاشته است. بسیاری از سیاحان، جهانگردان و حتی حاکمانی که از آن دیدن کرده اند، در یادداشت ها و خاطرات خود ابهت آن را ستوده اند و برخی از آنها نیز مانند مسعود میرزا (ظل السلطان) که در تاریخ به یکی از شاهزاده های بی رحم قاجار شهرت دارد، به سال ۱۳۱۸- ق با ابراز تاسف و نکوهش از حاکمانی که اقدامی به تعمیر ایت بنا ننموده اند، با پرداخت بیست هزار تومان به تعمیر می دهد و می نویسد: ((... این مطلب را اغراق ندانند اگر قسم توجهی که امروز اهل اروپا در آبادی باتلاق زارها و لجن زارها اروپا می کنند می توانم با اطمینان قسم بخورم که اگر در همین خاک [] فقط

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

لرستان بکنند و سایر ایران بلکه دخل لرستان دو برابر مصر و صفایش و قشنگیش هزار برابر سویس می شود. چه آنجاها را مهندسین قابل با مخارج های گزاف به زحمت این قسم قشنگ و زیبا کرده اند. این را دست طبیعت و پنجه قدرت مصفا نموده.)

می گویند: این جا بیش از آن قلعه باشد، نیایشگاه و یا آتشکده ای بوده است و بعد از آن دژ شاپور خواست ، سپس اردوگاهی برای اسرای رومی ، آنگاه خزانه جواهرات خاندان بدر بن حسنویه ، قلعه حکومتی اتابکان ، والیان و سرانجام سربازخانه ، انبار مهمات ، محلی امن و مخوف برای نگهداری زندانیان سیاسی و امروز ، موزه آثار باستانی – تاریخی و مردم شناسی لرستان.

پرسش های تحقیق:

- کاربری قلعه فلک الافلاک در گذشته و امروزه چیست؟
- فرم و معماری بنا به چه شکلی است؟
- قلعه فلک الافلاک چند تا برج دارد؟

روش تحقیق

استفاده از تحلیل ها و تفسیر ها که مبنای شکل گیری این پژوهش است ، زمینه ساز اجرای تحقیقی با روشی کیفی است که با کمک مطالعات کتابخانه ای و مشاهدات میدانی که مهم ترین شیوه های گردآوری اطلاعات در مسیر تحقق پژوهش است صورت گرفته است.

پیشینه تحقیق

بنا به مطالعه گسترده نگارندگان تحقیقات صورت گرفته در زمینه بنای قلعه فلک الافلاک شامل بیش از ۱۰۰ منبع به صورت کتاب مقاله و طرح مرمتی است که عمدتاً در قالب کتاب های باستان شناسی و توسط متخصصان این رشته به تحریر درآمده است و در آنها تنها به ذکر مختصری از تاریخ نحوه ساخت و یا توصیف اجمالی از سازمان کالبدی بنا بسنده شده است.

تعریف نقد و نقد معماری

نقد به معنای شناخت اثر از روی خیرت و بصیرت است و میتوان آن را جستجوی حقیقت اثر دانست و لذا قضاوت و ارزیابی یکی از صور و مراحل این است با وجود این آنچه در حوضه های تخصصی از جمله معماری از این واژه مراد می شود، مضمون گسترده تری دارد (خویی ۱۳۸۱) مبحث نقد معماری شعبه ای از شعبه های نظریه معماری است که به شرح و تفسیر و سنجش اقوال اندیشه ها و آثار معماری می پردازد و بخش پراهمیتی از مبانی نظری معماری محسوب میشود به طوری که هرگونه تدوین و نظریه و تحقیق در حوضه های مختلف معماری بر نقد معماری به معنای عام آن متکی است نقد اثر معماری اغلب به معنای توصیف تفسیر و ارزیابی آن فهمیده میشود به این معنی که در هر متن نقادانه کامل باید هر ۳ وجه مزکور وجود داشته باشد با این حال تاریخ معماری شاهد دید گاه ها و روش های متعددی از نقد در این زمینه بوده است که با گذشت زمان و نقد شیوه های نقد صاحب نظران این حوزه در دنیای معاصر استفاده از دید گاه (نقد اثر از طریق خود اثر) را نسبت به انواع دیگر نقد بیشتر مورد تایید قرار میدهند. (خویی ۱۳۷۹).

نقد اثر از طریق خود اثر

امروزه به دنبال تجارب متعدد در نقادی اثر رفته رفته این حقیقت خود را هویدا کرده که در کار نقد بیش از هر چیزی باید خود اثر محل توجه و اهتمام قرار گیرد اگر چه در سنت نقادی دوره جدید روش ها و ادابی متداول بوده که مطابق آنها اثر

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

هنری و معماری به چیزهایی غیر از خودشان تحویل و تنزل مییابد و بررسی تاثیر عوامل فلسفی اجتماعی اقتصادی سیاسی کاربردی روانشناسانه زندگی نامه هنرمند سبک شناسی و امسال آن بر شکل گیری اثر هنری به اشتغال اصلی کار نقد تبدیل میشود اما هر چه میگذرد این باور قوام می یابد که آن نگاه نقادانه که به نقد پوزیتیویستی یا نقد دانشگاهی شهرت یافته همواره اثر را به عوامل غیر از خود تنزل و کاهش داده است بنابراین امروز نوعی تحری و عزل نظر نسبت به سنت نقادی پوزیتیویستی رونق پیدا کرده و بجای تامل در خود اثر به شعار اصلی تبدیل میشود مطابق این نظر ذات خود اثر بدون هرگونه دانش پیرامونی و حتی هرگونه سابقه ذهنی میتواند مورد تحمل قرار گیرد اگر در مبحث حاضر گفته میشود که در اینگونه نقد از علوم غیر معماری قطع نظر میشود به معنای این نیست که سر و کله چنین دانشهایی هیچگاه در نقد پیدا نمیشود بلکه همه اینها نیز میتوانند در نقد حضور پیدا کنند اگر تنها خود اثر از آنها دعوت کند. چنان که نوربرگ-شولتز مینویسد: با قلم زنی در حواشی معماری و با برصدر نشان دادن مباحث اجتماعی و سیاسی چیزی عایدان نخواهد شد معماری را میباید با معماری فهمید.

توصیف و معرفی بنا

زمینه پیرامونی بنای قلعه الفلک افلاک

تاریخ ساخت بنا

قدمت این قلعه به دوره ساسانیان می رسد. ساسانیان شهری با نام شاپورخواست در حدود منطقه کنونی خرم آباد ساختند که بعدها ویران شد و در حدود سده هفتم هجری خرم آباد فعلی به جای آن بنا گردید. گمان می رود که قلعه فلک الافلاک همان دژ شاپورخواست باشد که در دوره ساسانی کاربرد حکومتی و نظامی داشته است. از قرن ششم هجری پس از ساخته شدن شهر جدید خرم آباد این قلعه نیز به نام خرم آباد معروف شد و احتمالاً نام فلک الافلاک در دوره قاجار به آن اطلاق شده است.

کاربری قلعه

شکل ۱: یکی از برج های شمالی قلعه

این قلعه به لحاظ موقعیت استراتژیکی خود در قرن چهارم هجری قمری به عنوان مقر حکومت آل حسنویه و گنجور در زمان آل بویه درآمد همچنین خزانه حکومتی خاندان بدر در قرن چهارم هجری و مقر حکومتی اتابکان لر کوچک و والیان لرستان در دوره صفویه تا قاجار و سرانجام پادگان نظامی و زندان سیاسی در دوران پهلوی اول و دوم از مهم ترین کاربردهای قلعه در گذشته محسوب می شود.

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

کاربری کنونی

این اثر ارزشمند در سال ۱۳۴۹ از ارتش به وزارت فرهنگ و هنر سابق واگذار و به شماره ۸۸۳ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسید. در سال ۱۳۵۴ این بنا با راهاندازی موزه مردم‌شناسی و مفرغ‌های لرستان به موزه تبدیل شد. در سال‌های اخیر با مرمت نمای بیرونی و داخل قلعه موزه‌های باستان‌شناسی، مردم‌شناسی، آزمایشگاه مرمت اشیاء، مرکز فروش تولیدات فرهنگی و چایخانه سنتی در این مجموعه فرهنگی تاریخی راه‌اندازی شده‌است.

موزه فلک‌الافلاک

موزه فلک‌الافلاک درون ساختمان قرار دارد و در دوره پهلوی با قرار دادن برخی مدارک فرهنگی فعالیت خود را آغاز کرد اما پس از انقلاب ۱۳۵۷ فعالیت آن متوقف شد. موزه پس از جنگ ایران و عراق و در سال ۱۳۶۷ فعالیت خود را از سر گرفت. موزه قلعه بین سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۳۸۷ به علت نبود امکانات نگهداری استاندارد تعطیل بود. این موزه ۱۲ ویترین دارد که هر ویترین ۵۰ اثر تاریخی را به نمایش می‌گذارد.

ویژگی‌ها

احداث بنا بر فراز صخره‌های سنگی و اشراف کامل آن بر دره تاریخی خرم‌آباد و نیز جاری شدن چشمه پر آب گلستان از دامنه شمالی تپه از ویژگی‌های اصلی بنا به‌شمار می‌آیند. از سوی دیگر نزدیکی بنا با غارهای پیش از تاریخ دره گرم خرم‌آباد و دیگر آثار دوران تاریخی مانند سنگ نبشته، مناره آجری، آسیاب گبری، پل شاپوری و گرداب سنگی بیانگر پیوستگی تاریخی قلعه با آثار یاد شده می‌باشد.

معماری

ویژگی کلی فرم ابنیه

شکل ۲: فرم قلعه

_ احداث بام تخت

_ جهت استقرار ساختمان‌ها شمالی جنوبی با کشیدگی در محور شرقی غربی می‌باشد

_ باز شو‌ها با اندازه متوسط به علت عدم ایجاد کوران

_ بافت فشرده

_ شکل ساختمان به صورت درون‌گرا می‌باشد

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

_دارای حیاط مرکزی

عکس ۳: برج جنوب غربی

معماری کنونی بنا، بیانگر الحاقات فراوانی است که در دوران‌های گوناگون بدان افزوده شده، بیشترین این تحولات مربوط به دوره صفویه تا قاجار می‌باشد. بر اساس مدارک تصویری تا حدود یکصد سال پیش بارویی دوازده برجی در پیرامون بنای فعلی وجود داشته، که اکنون آثار این برج از آن در محوطه شمال غربی قلعه، قابل مشاهده است. وسعت تقریبی بنا ۵۳۰۰ متر مربع، شامل ۸ برج دو صحن و ۳۰۰ جان پناه می‌باشد. ارتفاع بلندترین دیوار تا سطح تپه ۲۳ متر و مصالح آن از سنگ آجر، خشت و ملات گچ و آهک است. ورودی بنا به سمت شمال و در بدنه برج جنوب غربی تعبیه شده که پس از گذر از راهرو ورودی به حیاط اول وصل می‌گردد. ورودی قلعه فلک‌الافلاک در جبهه شمالی و در برج جنوب غربی به عرض ۱۰ متر و ۲۰ سانتیمتر و ارتفاع سه متر ساخته شده و در ساخت این بنا از مصالحی چون خشت، آجر (قرمز و بزرگ)، سنگ و ملات استفاده شده است. پلان بنای این قلعه تاریخی به صورت هشت ضلعی نامنظم است

عکس ۴: برج های قلعه

حیاط اول

عکس ۵: نمایی از حیاط اول

ابعاد این حیاط که جهت شمالی، جنوبی طراحی شده $۳۱ \times ۵/۲۲$ متر است. پیرامون آن از چهار برج تشکیل شده که دو برج آن در شمال و شمال غربی و دو برج دیگر در جنوب و جنوب غربی قرار دارد.

حمام قدیمی

حمام قلعه در ضلع شمالی حیاط اول و در نزدیکی چاه قلعه قرار داشته است. این حمام تا اواخر دوره قاجار قابل استفاده بوده و اکنون آثاری از آن مانند تنبوشه‌های سفالی، نقش‌های آهک بری و کانال‌های زیر زمینی قابل مشاهده است.

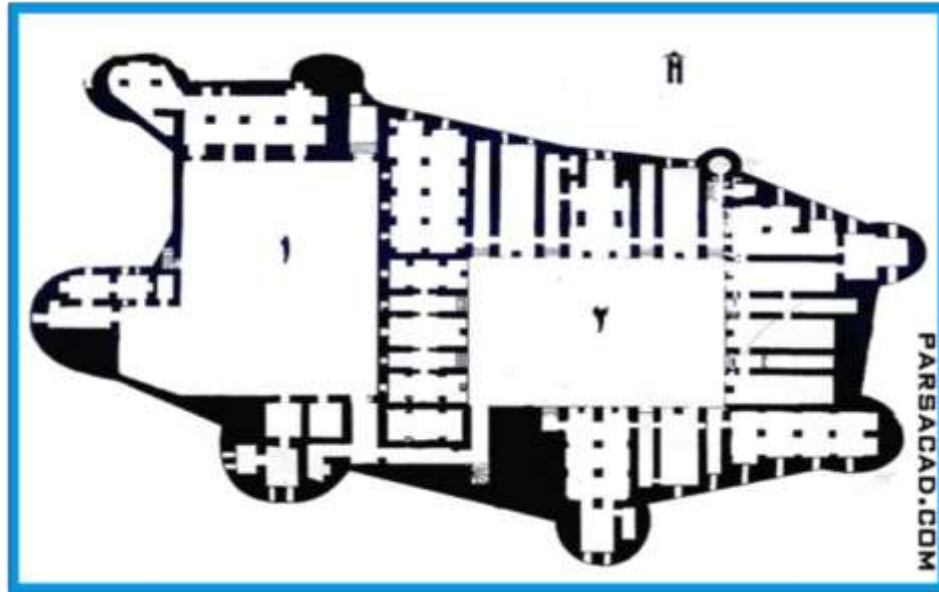
چاه قلعه

در شمال شرقی حیاط اول و در پشت یک طاق نمای بلند، چاه آب قلعه قرار دارد. عمق این چاه که بیشتر آن با برش صخره به سرچشمه آب گلستان راه یافته نزدیک به ۴۰ متر است. در گذشته آب مورد نیاز ساکنین دژ از همین چاه تأمین می‌شده است و اکنون نیز قابل بهره‌برداری است.

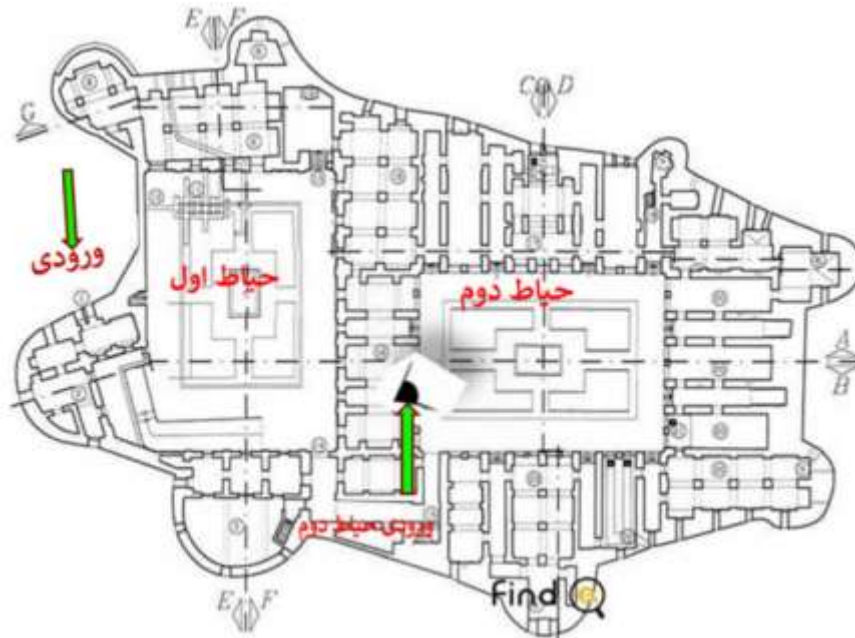
حیاط دوم

ابعاد این حیاط در جهت شرقی، غربی طراحی شده ۲۹×۲۱ متر است و همانند حیاط اول از چهار برج تشکیل می‌گردد. در چهار جهت این حیاط تالارهای بزرگی قرار دارد که به یکدیگر راه دارند و اکنون به موزه تغییر کاربری یافته‌اند. از نکات قابل تأمل در معماری بنا، وجود گریزگاه مخفی در ضلع جنوبی و فضاهای زیر زمینی در ضلع شمال و شرق آن می‌باشد.

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

عکس ۶: پلان قلعه فلک الافلاک دارای هیچ تغییری نمی باشد.

عکس ۷: معرفی ورودی ها و حیاط ها

قلعه در متون تاریخی

در متون تاریخی از قلعه فلک الافلاک با نام‌های گوناگونی مانند دژ شاپورخواست، دز بر، قلعه خرم‌آباد، قلعه دوازده برجی از آن یاد شده است. فلک‌الافلاک که در لغت به معنی سپهر سپهران یا فلک نهم است عنوانی ایست که در دوره قاجار به این بنا اطلاق شد و اکنون نیز به همین نام مشهور است.

مرمت قلعه

فصل ۸: تصویر اولیه قبل از مرمت

در نیمه ابتدایی سال ۱۳۸۹ فصل اول مرمت قلعه فلک‌الافلاک با هدف حفاظت و مرمت این اثر باستانی از طرف سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان لرستان به اتمام رسید. در این طرح مرمت آبروهای کف حیاط با سنگ تراشیده شده به ضخامت ۶ سانتیمتر، بندکشی و تعویض آجرها، دوباره چینی کنگره‌های تخریب شده و قوس طاق‌های قلعه و همچنین مرمت مهار در و پنجره‌های ورودی قلعه به اتمام رسید.

زلزله اردیبهشت ۱۳۹۹

بر اثر زلزله ۵/۱ ریشتری در لرستان خساراتی به چند کنگره وارد شده و برخی از آنها ریزش کردند.

پویش حامیان فلک‌الافلاک

پس از زلزله ازگله که تکان‌های آن در خرم‌آباد نیز احساس شد، کمپینی با عنوان «پویش ملی حامیان فلک‌الافلاک» راه‌اندازی شد و چهره‌های سرشناس زیادی همچون باران کوثری، ته‌مین میلانی، و پرستو گلستانی به آن پیوستند و با انتشار متن و پوسترهایی، خواستار توجه بیشتر به این دژ شدند و بابت آسیب‌پذیری این سازه، اعلام نگرانی کردند. مهرداد دهقانی (روزنامه‌نگار) از گردانندگان پویش به خبرنگار جام جم گفته‌است: «مسئولان هم مثل مردم لرستان می‌اندیشند که قلعه آن قدر باشکوه و باصلابت است که با هیچ نم و شکاف و زمین‌لرزه‌ای فرو نریزد و ویران نشود، حال آن‌که مروری در تاریخ بنا نشان می‌دهد که طی صدسال اخیر دو برج از برج‌های آن فروریخته‌است؛ در سال‌های ۱۳۲۸ برج شمال غربی و در رسانه‌های داخلی و «سال ۱۳۶۲ برج و دیوارهای جنوب غربی که البته هر دو بازسازی می‌شوند، هرچند با اسکلت‌بندی فلزی خارجی اخبار این پویش را پوشش دادند؛ همچون روزنامه قانون، رادیو جوان، روزنامه جام جم، خبرگزاری ایسنا و خبرگزاری صدا و سیما».

غلامرضا سلیمانی، مدیرکل میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری لرستان هرگونه خطری برای قلعه را تکذیب کرد و در رابطه با این پویش گفت: «متأسفانه برخی با بزرگ‌نمایی مشکلات قلعه فلک‌الافلاک و سوءاستفاده از این بنای ارزشمند، با ارسال گزارشی کذب از تخریب قلعه فلک‌الافلاک خرم‌آباد به شبکه‌های معاند و انتشار آن در فضاهای مجازی، قصد برهم زدن آرامش مردم و تخریب مسئولان را دارند که در این خصوص قطعاً از طریق مراجع قضایی با آن‌ها برخورد قانونی خواهد شد.»

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

نتیجه گیری

مهم ترین کاربرد های قلعه فلک الافلاک در گذشته در قرن چهارم هجری قمری به عنوان مقر حکومت آل حسنویه و گنجور ، مقر حکومتی اتابکان لر کوچک و والیان لرستان در دوره صفویه و قاجار ، پادگان نظامی و زندان سیاسی در دوران پهلوی اول و دوم بوه است.

این اثر در سال ۱۳۴۹ از ارتش به وزارت فرهنگ و هنر سابق واگذر شد

در سال ۱۳۵۴ با راه اندازی موزه مردم شناسی و مفرغ های لرستان به موزه تبدیل شد

احداث بر فراز صخره های سنگی و اشرف کامل بر دره تاریخی خرم آباد و جاری شدن چشمه پرآب گلستان از دامنه شمالی تپه سال ۱۳۸۹ فصل اول مرمت قلعه فلک الافلاک با هدف حفاظت و مرمت این اثر باستانی مرمت آبروهای کف حیاط با سنگ تراشیده - تعویض آجرها - مرمت مهار در و پنجره های ورودی قلعه.

ویژگی فرم قلعه احداث بام تخت ، جهت استقرار ساختمان ها شمالی جنوبی با کشیدگی در محور شرقی غربی می باشد ، باز شو ها با اندازه متوسط به علت عدم ایجاد کوران ، بافت فشرده ، شکل ساختمان به صورت درون گرا می باشد و دارای

حیاط مرکزی است. قلعه فلک الافلاک دارای ۸ برج مراقبت که دور تا دور آن قرار دارد

پس از زلزله ازگله که تکان های آن در خرم آباد نیز احساس شد، کمپینی با عنوان «پویش ملی حامیان فلک الافلاک» راه اندازی شد و چهره های سرشناس زیادی همچون باران کوثری، تهمنه میلانی، و پرستو گلستانی به آن پیوستند و با انتشار متن و پوسترهایی، خواستار توجه بیشتر به این دژ شدند و بابت آسیب پذیری این سازه، اعلام نگرانی کردند.

مراجع

- 1- ایهام پوپ، آرتور اکرم، فیلیس (۱۳۸۷) سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز، ترجمه سیروس پرهام، ج ۲ (ساسانی) انتشارات علمی و فرهنگی، تهران
- 2- اسیردان (۱۳۸۳) (ساختارگرایی و پسا ساختارگرایی) نشریه روش شناسی علوم انسانی، ترجمه ابوالفضل ساجدی، شماره ۳۹، ۴۱-۳۲
- 3- اعتمادی پور مرضیه (۱۳۹۱) (نقد پدیدارشناسانه معماری قلعه دختر فیروز اباد) پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه هنر اصفهان
- 4- بارت رولان (۱۳۸۲) (نقد دانشگاهی و نقد تفسیری ترجمه مهرداد تقی غیائی بزرگمهر تهران _
- 5- بی یو لیونل ۱۳۸۱ کاخ های ساسانیان و تاثیر آنها بر معماری اوایل دوره اسلامی ، ترجمه کتایون افجه ای، نشریه _ داستان پژوهی شماره ۹، ۶۴-۷۰
- 6- تقوی نژاد دیلمی، محمد رضا ۱۳۶۶ معماری شهرسازی و شهرنشینی ایران در گذر زمان فرهنگسرا تهران _
- 7- حاجی قاسمی کامبیز (۱۳۷۵) گنجنامه مساجد اصفهان، فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران. تهران _
- 8- خوبی حمید رضا (۱۳۷۹) مقدماتی در باب نقد آثار معماری، معماری و شهرسازی. شماره ۶۰-۶۱-۷۴ _
- 9- خوبی حمیدرضا (۱۳۸۱) صور نقد معماری در کتاب معماری و اندیشه نقادانه. هنر خیال. شماره ۳ - ۱۴۰ - ۱۵۵ _
- 10- زارعی محمد ابراهیم (۱۳۸۱) آشنایی با معماری جهان. فن اوران. همدان _
- 11- زمشیدی حسین (۱۳۷۴) مسجد در معماری ایران. کیهان. تهران _
- 12- زرین کوب عبدالحسین (۱۳۷۳) نقد ادبی - جستجو در اصول و روش ها و مباحث نقادی با بررسی در تاریخ نقد و _ نقادان ، امیرکبیر، تهران
- 13- شیپ مپ، کلاوس (۱۳۸۳) تاریخ شاهنشاهی ساسانی ترجمه فرامرز نجد سمیعی ، سازمان میراث فرهنگی و _ گردشگری کشور . پژوهشگاه زبان و گویش . تهران
- 14- فره وشي بهرام (۱۳۵۴) کارنامه اردشیر بابکان. انتشارات دانشگاه تهران. تهران _

شانزدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

- 15- فلامکی محمد منصور (۱۳۷۱) شکل گیری معماری در تجارب ایران و غرب نشر فضا. تهران _
- 16- قزلباش محمد رضا و ابوالضیا فرهاد(۱۳۶۴) الفبای کالبد خانه سنتی یزد. نقش جهان. تهران _
- 17- گدار اندره (۱۳۵۸) هنر ایران ترجمه بهروز حبیبی انتشارات دانشگاه ملی ایران. تهران _
- 18- گیرشمن رومان (۱۳۵۰) هنر ایران در دوران پارتی و ساسانی بنگاه ترجمه و نشر کتاب. تهران _
- 19- متدین حشمت الله(۱۳۸۶) چهارتاقی گنبد دار نقطه عطف معماری مساجد ایران . هنر های زیبا شماره ۳۱ . _
۳۹،۴۶
- 20- مهندسین مشاوره نقش (۱۳۸۶) نقد اثاری از معماری معاصر ایران. مرکز تحقیقاتی شهرسازی و معماری. تهران _
- 21- نوری طلب علیرضا (۱۳۸۹) جستاری در شکل شناسی اثر هنری و دریافت معنا. نشریه باغ نظر. شماره ۱۴-۶۹- _
۸۶.
- 22- هوف . دیتیش (۱۳۶۶) فیروز اباد در مجموعه مقالات شهرهای ایران ترجمه کرامت الله افسر. جلد ۲ وزارت _
فرهنگ و ارشاد اسلامی. تهران
- 23-
- 24- _ Norberg - schulz Christian(2000) principles of modern architecture andreas
papadakis publisher London
- 25- Shepherd Dorothy g(1964) sasanian art in Cleveland. The bulletin of the cheveland
mu-seum of art 52(4)65-92._